महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

ध्वनिसिद्धान्तः तस्य तदनन्तरकाव्यशास्त्रीयग्रन्थेषु प्रभावः

आचार्यः जि.एस.आर्.कृष्णमूर्तिः*

विदितचरमेव विपश्चितां यत्-

द्वे वर्त्मनी गिरां देव्याः शास्त्रं च कविकर्म च।
प्रज्ञोपज्ञं तयोराद्यं प्रतिभोद्भवमन्तिमम्॥ इति

साहित्यस्य स्वरूपम्

तत्र सर्वशास्त्राणां समन्वयात्मकं भवति साहित्यम्। तेनैव तस्य अन्वर्थता। तथा चोक्तम् अभियुक्तैः- **समष्टिस्सर्वशास्त्राणां साहित्यमभिधीयते** इति। कुन्तकेनाप्यभिमतम्। वाक्यवक्रतासन्दर्भे कुन्तकेन कथितम्। तस्य सारः तदीयैरेव वचनैः यथा – "तेन पदवाक्यप्रमाणव्यतिरिक्तं किमपि तत्त्वान्तरं साहित्यमिति विभागोऽपि न स्यात्।[1]"

अ) व्याकरणस्योपयोगः -

एतेषां च पदवाक्यप्रमाणसाहित्यानां चतुर्णामपि प्रतिवाक्यमुपयोगः। तथा च एतत्पदमेवं रूपं गकारौकारविसर्जनीयात्मकैर्गतस्य चार्थस्य प्रातिपदिकार्थपञ्चकलक्षणस्य आख्यातपदार्थषड्कलक्षणस्य वा वाचकमिति पदसंस्कारलक्षणस्य व्यापारः।

आ) मीमांसाशास्त्रस्य उपयोगः -

पदानां च परस्परान्वयलक्षणसम्बन्धनिबन्धनमेतद्वाक्यार्थतात्पर्यमिति वाक्यविचार-लक्षणस्य उपयोगः।

---

* साहित्यसंस्कृतिसङ्कायप्रमुखः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

[1] वक्रोक्तीजीवितम्, उन्मेषः १/१६, पु.५५

इ) न्यायशास्त्रस्य उपयोगः -

प्रमाणेन प्रत्यक्षादिनैतदुपपन्नमिति युक्तियुक्तत्वं नाम प्रमाणलक्षणस्य प्रयोजनम्।

निष्कर्षः - इदमेव परिस्पन्दमाहात्म्यात् सहृदयहारितां प्रतिपन्नमिति साहित्यस्य उपयुज्यमानता।[1]

तथा च पदवाक्यप्रमाणशास्त्रोपजीव्यत्वात् विवक्षितैकार्थबोधवाचकस्य हृदयपरिस्पन्दसुन्दरस्यार्थस्य च परस्परस्पर्धितया समानावस्थित्या सहभाव एव साहित्यम् इति।

साहित्यशास्त्रस्य विभागः -

इदं च साहित्यं द्विधा भवति इति सर्वविदितमेव लक्ष्यात्मकं लक्षणात्मकं च। लक्ष्यात्मकं तदेव भवति वाल्मीकिमारभ्य अधुनातनभाविकवीनां च प्रतिभया उद्भूतानि उद्भूयमानानि उद्भावीनि च काव्यनाटकप्रभेदजातानि।

लक्षणात्मकसाहित्यस्य क्रमिको विकासः -

कालक्रमानुसारं लक्षणग्रन्थजातमाविरभूत्। समसामयिकमान्यतानुसारमाचार्याः स्वाभिमतं प्राकाशयन्। स्वकीयान् अभिनिवेशानपि प्रादर्शयन्।

तत्रादौ भरताचार्यः रसाभिनिवेशं नाट्यशास्त्रे, भामहाचार्यः अलंकाराभिनिवेशं काव्यालंकारे, आचार्यो दण्डी गुणाभिनिवेशं काव्यादर्शे, वामनाचार्यः रीत्यभिनिवेशं काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ, तत्तन्मतपरतया चतस्रः धाराः उद्भावयामासुः गीर्वाणभाषा-साहितीतरङ्गिणीषु।

साहित्यस्य धाराणां लक्ष्यैकशून्यता - आनन्दवर्धनस्य लक्ष्यं च

एतासां धाराणां लक्ष्यैकशून्यतया साहितीसुषमाङ्गनावपुषः अभिषेचने दाक्ष्यं नाभूत् परं ताः धाराः मेलयित्वा तदीयमात्मानं विभूषयितुं काऽपि नालमभूत्। एतादृशे संदर्भे सहृदयानामानन्दवर्धनः राजानकानन्दवर्धनः काश्मीरदेशे अष्टमनवनशतकयोर्मध्यभागे भाग्यवशात् प्रादुरास। अयं च सहृदयशिरोमणिः कविः दार्शनिकश्च एवं

[1] वक्रोक्तीजीवितम्, पु.३६

कवितालताचिन्तनाभिः संपन्नोऽयं प्राचीनलाक्षणिकग्रन्थानालोड्य शास्त्रचिन्तनं विधाय प्रथमविदुषः वैयाकरणानाश्रित्य स्फोटतत्त्वमुररीकृत्य ध्वनिं प्रस्थाप्य ध्वनिप्रस्थापकाचार्यत्वेन नितरां प्रसिद्धः। प्रसिद्धिरावापि तेन रचितः।

ध्वन्यालोकस्य स्वरूपम् -

ध्वन्यालोकः काव्यालोकः सहृदालोकः इति अपि प्रसिध्यति। तस्य ग्रन्थस्य व्याख्याकाराः अभिनवगुप्तादयः तस्य सिद्धान्तमुन्नतशिखराणि अधिरोहयामासुः। तदनु तदनुयायिनः मम्मटविद्यानाथविश्वनाथजगन्नाथप्रभृतयः तत्सिद्धान्तं सर्वजनगोचरीक्रियमाणं व्यदधुः।

तस्य सिद्धान्तस्य सारोऽयं यः शब्दः अर्थं बोधयति तस्य शब्दस्य नाणकस्येव पश्चात् पूर्वञ्च द्वौ भागौ तावेव अर्थौ वाच्यव्यङ्ग्यौ। वाच्यव्यङ्ग्ययोः यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं स काव्यविशेषः ध्वनिः इति परमः सिद्धान्तः।

ध्वन्यालोकस्य विभागः -

तं सिद्धान्तमादृत्य ध्वन्यालोके चतुर्षु उद्द्योतेषु ध्वनिशब्दवाच्यान् पर्यायतया क्रमशः उपपादयामास। तथाहि-

ध्वनिः व्यञ्जना ध्वन्यते अनया इति व्युत्पत्त्या, तस्याः स्थापनं प्रथमोद्योते।

ध्वनिः व्यङ्ग्यः ध्वन्यते अयमिति व्युत्पत्त्या, तस्य व्यङ्ग्यस्य निरूपणं द्वितीयोद्योते।

ध्वनिः व्यञ्जकः ध्वन्यते अनेन, व्युत्पत्त्या, तस्य प्रतिपादनं तृतीये उद्योते ।

ध्वनिः काव्यं ध्वन्यते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या, तस्य उपपादनं चतुर्थे उद्योते।

एवं क्रमेण निरूप्य कविसहृदययोः अमन्दानन्दसन्दोहं सन्ददौ।

सर्वासामपि धाराणां समन्वयः -

मध्ये गुणीभूतचित्रकाव्यानामपि निरूपणं कृत्वा ततः वामनेन प्रवृत्तया काव्यात्मान्वेषणधिषया - **अशक्नुवद्भिर्व्याकर्तुं रीतयः सम्प्रवर्तिताः** इति मनसि निधाय **काव्यस्य**

आत्मा ध्वनिः इति प्रतिज्ञाय तल्लक्षण्मुपपाद्य तदुदाहरणमुखेन ध्वनिं प्रदर्श्य तद्भेदान् सम्यग्विभज्य तं ग्रन्थमुपसमाहार्षीत्।

अनेन स्फोटतत्त्वस्य ध्वनिसिद्धान्तस्य कश्चनान्यूनानतिरिक्तः सम्बन्धः समुपस्थापितः। प्राचीननानाधाराणां ध्वनिसुधासागरे आप्लावनमकारि। रसं भरतस्य रससिद्धान्तं च प्रधानतया स्वीकृत्य तमेव काव्यात्मसिंहासने सम्यगभिषिच्य भामहस्य अलंकारसिद्धान्तं ध्वन्यङ्गतया विभूष्य दण्डिनः स्वभावोक्तिं वस्तुतया, गुणांश्च व्यङ्ग्यत्वेन रसाङ्गत्वेन च अलंकृत्य, वामनस्य रीतिवादं व्यजकसंघटनात्मकत्वेन संस्थाप्य, प्राचीनधाराणां सम्प्रदायानां समन्वयमकरोत्। तत्र न क्वापि विमतिः, न वा विरोधः, न क्वचित् युक्तिशून्यता। एवं सर्वसम्मतध्वनिसिद्धान्तः साहितीवधूटीकिरीटविराजितः चाकाशे विराजतेऽद्यापि।

ध्वनिसिद्धान्तस्य मान्यता अमान्यता च -

एवम् -

युक्तोऽयमात्मसदृशान् प्रति मे प्रयत्नः।
नास्त्येव तज्जगति सर्वमनोहरं यत्॥
केचिज्ज्वलन्ति विकस्न्त्यपरे निमील-
न्त्यन्ये यदभ्युदयभाजि जगत्प्रदीपे॥[1]

इति व्यक्तिविवेककारस्य महिमभट्टस्य वचनानुसारं ध्वनिसिद्धान्तविषये केषाञ्चन विप्रतिपत्तयः कतिपयेषां सुप्रतिपत्तयः, इतरेषां मौनाविष्कृतयश्च आविरभूवन्। सर्वथा ध्वनिसिद्धान्तः क्वचिन्मन्यते, क्वचित् खण्ड्यते च।

ध्वनिसिद्धान्तस्य मान्यता -

सर्वप्रथमं ध्वनिमण्डकेषु आद्यो भवति अभिनवगुप्ताचार्यः। स च आलोकदर्शनार्थं लोचनस्य आवश्यकतां परिलक्ष्य ध्वन्यालोकलोचनं ग्रन्थं जग्रन्थ। तदीयानि मतानि विभागशः

---

[1] व्यक्तिविवेकः, पु. २

विस्तार्य सर्वाण्यपि समर्थ्य लोचनग्रन्थः साहितीलोकोपकारकः समजायत। येन यदि नाभविष्यत् ध्वन्यालोकस्य प्रकाशः चिरन्तनानां कीर्तिः नालक्ष्यत इति निर्विवादोऽयमंशः।

लोचनस्य व्यापकता -

लोचने व्यञ्जनाप्रतिष्ठायां भक्तिवादनिरासपूर्वकं तात्पर्यशक्तिमपि निरोधिकामाशङ्क्य मीमांसकानामभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादौ प्रस्तुत्य स्फोटतत्त्वं सम्यग्विविच्य आनन्दवर्धनम् अभिनवगुप्तः समर्थयामास।

काव्यस्यात्मा स एवार्थः इति प्रतीकामादाय तद्विवरणसन्दर्भे उत्पत्त्यनुमितिभुक्त्यभिव्यक्तिवादान् प्रस्तुत्य सम्यक् प्रतिपाद्य ध्वनिभेदनिरूपणे शब्दशक्तिमूलध्वनिमपि विशदीकृत्य शान्तरसं प्रतिष्ठाप्य आनन्दवर्धनं संवर्धयामास। ततः पूर्वं अज्ञातेन आचार्येण लिखितां चन्द्रिकामपि प्रद्योत्य हृदयदर्पणमपि खण्डयित्वा ध्वन्यालोकमप्रतिहतगतिं प्रचारयामास।

काव्यप्रकाशस्य लोचनानुगतिः -

ततः पश्चात् समागतो मम्मटाचार्यः। अयं वस्तुतः अभिनवगुप्ताचार्यस्य प्रतिभास्रोतसः एव समुत्पन्नः ध्वनिसिद्धान्तमुक्ताफलायमानः वाग्देवतावतारः। अयं सर्वत्र ध्वनिमतमेव उपपादयन् ध्वनिकारस्य आशयमभिनवदर्शितपथेन आलोकयामास। प्राचीनसम्प्रदायान् एकीकृत्य काव्यपुरुषस्य अङ्गानि अलङ्कारांश्च परिकल्प्य विभूष्य च दशभिरुल्लासैः निर्मिते काव्यप्रकाशे ध्वन्यालोकसिद्धान्तान् प्रकाशयामास।

आचार्यत्रयसंपन्नम् साहित्यशास्त्रम्-

वस्तुतः ध्वनिप्रस्थानस्य प्रथमाचार्यः सूत्रकारः, अभिनवगुप्ताचार्यः वार्तिककारः यदि भवति मम्मटाचार्यः भाष्यकारः एव भवति। यथा त्रिमुनिव्याकरणं भवति तथा साहित्यशास्त्रमपि आचार्यत्रयसम्पन्नं जोघुष्यते।

साहित्यशास्त्रे प्रकरणग्रन्थानामाविर्भावः -

काव्यप्रकाशोद्भवात् पूर्वं रसगुणालंकाररीतिसम्प्रदायानां ग्रन्थाः केवलं सिद्धान्तग्रन्था एव। ततः पश्चात् ध्वन्यालोकः सिद्धान्तग्रन्थः सन् समन्वयात्मको भवति। लोचनग्रन्थः व्याख्यात्मकोऽपि वादग्रन्थः। मम्मटाचार्यस्य काव्यप्रकाशात् साहित्यशास्त्रे प्रकरणग्रन्थानामुद्भवः अजायत।

विद्यानाथस्य प्रतापरुद्रयशोभूषणं प्रकरणग्रन्थः तत्र ध्वनिप्रभावः -

तस्यां श्रृङ्खलायां नैके ग्रन्थाः आविरजायन्त। तेषु विद्यानाथस्य प्रतापरुद्रयशोभूषणम्, मम्मटस्य काव्यप्रकाशानन्तरमुल्लेखनीयम्। प्रतापरुद्रयशोभूषणे मम्मटस्य शैलीमवलम्ब्य अष्टसु प्रकरणेषु नायकनाटकप्रकरणे संयोज्य दृश्यश्रव्ययोः प्रतिपादनम् एकत्र समावेश्य **जीवितं व्यङ्ग्यवैभवमिति** काव्यघटकतत्त्वमुपदिश्य ध्वनिकारमनुसरति। मम्मटदर्शित-मार्गानुसारं विद्यानाथः एकपञ्चाशत् ध्वनिभेदान् उल्लिख्य क्रमशः नूतनान्युदाहरणानि स्वीयान्येव प्रादात्। इति काव्यप्रकाशात् अस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्।

रसप्रधानाः शब्दार्थाः गुणालङ्कारवृत्तयः।
रीतयश्चेयती शास्त्रप्रमेयं काव्यपद्धतिः॥[1]

इति कारिकायां विद्यानाथः ध्वनिकारमक्षरशः अनुगच्छति।

साहित्यशास्त्रे नाथत्रयम् -

विद्यानाथं पुरस्कृत्यैव अलङ्कारशास्त्रे नाथत्रयं प्रसिद्धम्। ते च नाथाः भवन्ति विद्यानाथविश्वनाथजगन्नाथाः।

विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणे ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रभावः -

विद्यानाथानन्तरमपरः नाथः भवति विश्वनाथः। अयमपि विद्यानाथ इव कविर्भवति। अष्टभाषाङ्गनाभुजङ्गमः कविराजः इति च प्रसिद्धः। अनेन रचितः साहित्यदर्पणः मम्मटस्य

[1] प्रतापरुद्रीयम्, १/४

काव्यप्रकाशं खण्डयितुं यद्यपि प्रवृत्तः तेनैव कारणेन काव्यस्यात्मा ध्वनिः इति योऽर्थः सहृदयश्लाघ्यः इति पङ्क्त्योः विरोधं प्रदर्श्य स्वस्य काव्यलक्षणस्य रसात्मकत्वं साधयितुं प्रावर्तत। तथापि **काव्यस्यात्मा स एवार्थः** इति कारिकया एव इदमुपजीव्यं भवति।

साहित्यदर्पणस्य विभागौचित्यम् -

साहित्यदर्पणं पुनः विभज्य दशसु परिच्छेदेषु काव्यप्रकाशशैलीमाधृत्य एव शब्दालङ्कारनिरूपणमेकस्मिन्नेव परिच्छेदे संयोज्य नाटकलक्षणस्यापरं परिच्छेदं निर्माय ध्वनिकारमनुकरोति।

अप्पय्यदीक्षितस्य ध्वनिसिद्धान्तानुसरणम् -

अप्पय्यदीक्षितोऽपि चित्रमीमांसाग्रन्थे उत्तममध्यमाधमकाव्यनिरूपणावसरे आनन्दवर्धनं सर्वथा गौरवेण मनुते। यद्यप्ययमलङ्कारसम्प्रदायानुयायी तथापि वृत्तिवार्तिके व्यञ्जनास्थापनावसरे आनन्दवर्धनं न परिजहाति।

जगन्नाथस्य ध्वन्यनुसरणम् -

तदनु जगन्नाथः सर्वथा ध्वनिकारमेव समर्थयति। यद्यपि काव्यलक्षणं शब्दमुख्यविशेष्यपरतया व्याख्यातम्, तथापि ध्वनिनिरूपणावसरे रसवादनिरूपणे ध्वनिभेदनिरूपणे शब्दशक्तिमूलध्वनिभेदनिरूपणे बहुधा ध्वनिकारं प्रशंसति। एवं ध्वनिपरवर्तिनानाचार्याणां ग्रन्थान् ध्वनिसिद्धान्तः सर्वथा प्रभावयति इति निश्चप्रचमिति वक्तुं शक्यते।

अनन्तरलक्षणग्रन्थेषु ध्वनिप्रभावः प्रमाणानि च -

पूर्वोक्तस्य ध्वनिसिद्धान्तस्य अनन्तरवर्तिषु ग्रन्थेषु कथं प्रभाव इति स्थालीपुलाकन्यायेन केचन अंशाः प्रस्तूयन्ते -

ध्वनिनातिगभीरेण काव्यतत्त्वनिवेशिना।
आनन्दवर्धनः कस्य नासीदानन्दवर्धनः॥

इति राजशेखरेण संरचितः इति जल्हणः सूक्तिमुक्तावल्ल्यामुल्लिखति। तेन आनन्दवर्धनः सार्थकनामधेयः इति स्पष्टमवगम्यते। जगन्नाथोऽपि- **ध्वनिकृतामालङ्कारिकसरणि-व्यवस्थापकत्वात्**[1] इति वचनेन आलङ्कारिकग्रन्थेषु आनन्दवर्धनः बहुधा आद्रियते इत्यवगम्यते।

ध्वनिविरोधिष्वपि ध्वनिमान्यता -

ध्वनिविरोधिषु मूर्धन्यः महिमभट्टोऽपि ध्वनिसिद्धान्तं प्रशंसन् एवं लिखति -

ध्वनिवर्त्मन्यतिगहने स्खलितं वाण्याः पदे पदे सुलभम्।
रभसेन यत्प्रवृत्ता प्रकाशकं चन्द्रिकाद्यदृष्ट्वैव।
सहसा यशोऽभिसर्तुं समुद्यतादर्पणा मम धीः।
स्वलंकारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावद्यम्।[2]

इत्यादिना ध्वनिविरोधं कर्तुं किञ्चित् सङ्कोचं दर्शयति।

ध्वनिविरोधिनामपि मूलं ध्वन्यालोक एव -

ध्वनेः प्रभावातिशयवर्णनेन तस्मादेव ग्रन्थात् ध्वनिखण्डनात्मका अनेके ग्रन्थाः अपि विरचिताः। तत्र खण्डनात्मको ग्रन्थः वक्रोक्तिजीवितम्। तस्य मूलं स्रोतः ध्वन्यालोक एव। तत्र निर्दिष्टं वचनमत्र प्रमाणम् -

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः अनयाऽर्थो विभाव्यते।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना॥[3]

इति उट्टङ्कनेन वक्रोक्तिजीवितग्रन्थस्य ध्वनेः अङ्गत्वं जातमिति कथने नास्ति संशीतिलेशः।

अनौचित्यादृते नान्यत् रसभङ्गस्य कारणम्।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा।

---

1 ध्वन्यालोकः, प्रस्तावनाभागः, पु.१

2 व्यक्तिविवेकः, पु.६

3 ध्वन्यालोकः, पु.२०

रसाद्यनुगुणत्वेन व्यवहारोऽर्थशब्दयोः।
औचित्यवान् यस्ता एता वृत्तयो द्विविधाः स्थिताः॥[1]

इति कारिका अपि औचित्यसम्प्रदायस्य प्रवर्तक आसीदित्यपि अनुसन्धेयम्।

ध्वन्यालोके ध्वनिविरोधिनां प्रस्तावः -

ध्वन्यालोके एव पूर्वपक्षत्वेन अनेके अर्थाः प्रास्ताविषत। तेषु प्रथमकारिकायामेव पूर्वपक्षत्वेन प्रधानतया **अभाववादः, भाक्तवादः, अनिर्वचनीयवादः** च दर्शिताः।

द्वितीयोद्योते रसवदलङ्कारः अपि विरोधितया निर्दिष्टः। एवमेव श्लेषोऽपि प्रतिस्पर्धितया दर्शितः।

ध्वनिविरोधिनां स्वतन्त्रग्रन्थाः -

तृतीयोद्योते **अनुमानम्, मीमांसकमतमपि इति** विरोधिनः संदर्शिताः। एवम् एव निर्दिष्टाः पूर्वपक्षाः स्वतन्त्रग्रन्थरूपं संधार्य ध्वनिविरोधिप्रस्थानस्य भूमिकायमानाः आसन्। एतस्य पर्यालोचनेन ध्वनिसिद्धान्तः एव मण्डकग्रन्थानां खण्डनात्मकग्रन्थानामपि आकरः अजायत।

ध्वनिकारसमकालमेव मनोरथ इति कविः अभाववादिनां समर्थनाय- **यस्मिन्नस्ति न वस्तु किञ्चन मनः प्रह्लादि सालंकृति**[2] इति विरच्य प्रसिद्धिं गतः।

तस्मिन्नेव समये अभिनवगुप्तात् पूर्वं चन्द्रिकाव्याख्यापि प्रादुर्बभूव। पश्चात् भट्टनायकेन ध्वनिसिद्धान्तं खण्डयितुं 'हृदयदर्पण' इति ग्रन्थः व्यरचि इति उल्लिख्यते। परं नैतावता चन्द्रिका वा हृदयदर्पणो वा अध्यगम्यताम्।

---

1 ध्वन्यालोकः, उद्योतः ३

2 ध्वन्यालोकः, पु.२८

तदनु कुन्तकस्य 'वक्रोक्तिजीवितम्' क्षेमेन्द्रस्य 'औचित्यविचारचर्चा'पि खण्डनमण्डनात्मकग्रन्थौ, याभ्यां वक्रोक्तिसम्प्रदायः औचित्यसम्प्रदायश्च आविरभूताम्। एवं परवर्तिसम्प्रदायानामपि ध्वनिसिद्धान्तः सुमार्गः समजनि।

मुकुलभट्टस्य अभिधावृत्तिमातृका महिमभट्टस्य व्यक्तिविवेकश्च -

मुकुलभटटस्य 'अभिधावृत्तिमातृका' केवलं व्यञ्जनाखण्डनार्थमेव निर्मिता। ततः पश्चात् महिमभट्टस्य 'व्यक्तिविवेकः' ध्वनिखण्डने समर्थः मूर्धन्यश्च।

ध्वनिविरोधिन्यः द्वादशविप्रतिपत्तयः -

एवं विचार्यमाणे ध्वनिसिद्धान्तस्योपरि द्वादश विप्रतिपत्तयः समजायन्त। काश्चन आनन्दवर्धनेन उद्भाविताः, काश्चन तदभाववादिभिः उद्भाविताः। तदाधारेणैव कतिपया ये अनन्तरं जयदेवप्रभृतयः अलंकारानुयायिनः पुनरुदजीवन्। तत एव अप्पय्यदीक्षितविरचित-चन्द्रालोकव्याख्याग्रन्थः, कुवलयानन्दः, चित्रमीमांसा, अलंकारमणिहारः, अलंकारसर्वस्वम्, अलङ्कारशेखरः इत्यादयः पुनः प्रसिद्धिं गताः।

ध्वनिविरोधिप्रस्थाने अलङ्कारसर्वस्वटीकाकारेण जयद्रथेन अज्ञातकर्तृके द्वे कारिके उदलिख्यताम्। अत्र द्वादश विप्रतिपत्तयः निरूपिताः यथा -

तात्पर्यशक्तिरभिधा लक्षाणानुमिती द्विधा।
अर्थापत्तिः क्वचित्तन्त्रं समासोक्त्याद्यलङ्कृतिः॥
रसस्य कार्यता भोगो व्यापारान्तरबाधनम्।
द्वादशेत्थं ध्वनेरस्य स्थिता विप्रतिपत्तयः॥[1]

अनयोः द्वयोः कारिकयोः द्वादश विप्रतिपत्तयः सङ्गृहीताः। एतासां द्वादशानां विप्रतिपत्तीनां विशदीकरणे यद्यपि क्लेशः भवति तथापि केचन विबुधाः एवं ताः प्राचीकशन्।

---

[1] अलङ्कारसर्वस्वम्, पु.२५

१) तात्पर्यशक्तिः -

मीमांसकमानिता। अत्र स्वतन्त्रग्रन्थो न लभ्यते। परं ध्वन्यालोकलोचने अस्याः खण्डनं विस्तरशः कृतम्।

२) अभिधा -

इयं शक्तिः अतिप्राचीनमीमांसकैर्मानिता। तदनुसारं मुकुलभट्टेन अभिधावृत्तिमातृका कुन्तकेन वक्रोक्तिजीवितं च व्यरचिषाताम्। मुकुलभट्टस्य मते इयमभिधा विशिष्टा सती व्यञ्जनां पूरयति। कुन्तकमते तु अभिधा विचित्रा भवति।

३) प्रथमा लक्षणा -

जहत्स्वार्था लक्षणा। गुणवृत्तिरारनन्दवर्धन एव भाक्तवादमतप्रस्तावे इमां सूचयति।

४) द्वितीया लक्षणा -

अजहत्स्वार्था लक्षणा, इयं व्यञ्जनास्थानमापन्ना।

५) प्रथमा अनुमितिः -

रसवादेषु श्रीशङ्कुकेन प्रतिपादिता।

६) द्वितीया अनुमितिः -

महिमभट्टेन प्रतिपादिता काव्यानुमितिः व्यक्तिविवेकः। अस्मिन् ग्रन्थे पूर्वपक्षतया ध्वनिसिद्धान्त एव दर्शितः।

७) अर्थापत्तिः -

मीमांसकानां प्रमाणमनुमानस्यैव परिष्कृतरूपम्। अत्र ग्रन्थः नोपलभ्यते।

८) तन्त्रम् -

इदं च श्लेषालङ्कार एव। अत्र भट्टोद्भटः प्रमाणम्, परमनन्तरवर्तिभिः न कोऽपि ग्रन्थः रचितः अस्मिन् विषये।

९) समासोक्त्याद्यलङ्कृतिः -

इयमलङ्कारवादात्मिका।

१०) रसस्य कार्यता -

प्राचीनालङ्कारिकाणां मान्यता।

११) भोगः -

भट्टनायकस्य मतम्।

१२) व्यापारान्तरबाधनम् -

वक्रोक्तिः अथवा अनिर्वचनीयतावादः।

एवं ध्वनिसिद्धान्तस्य खण्डनमण्डनग्रन्थेषु वादेषु च प्रभावः दरीदृश्यते।

ग्रन्थसूची

१) अलङ्कारसर्वस्वम् - रेवाप्रसादद्विवेदी, चौखाम्बासंस्कृतसंस्थानम्, 2016

२) ध्वन्यालोकः - डा.गङ्गासागररायः, चौखाम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, 2004

३) प्रतापरुद्रीयम् - आचार्यमधुसूदनशास्त्री, चौखाम्बाकृष्णदास-अकादेमी, वाराणसी, 2003

४) वक्रोक्तिजीवितम् - श्रीराधेश्याममिश्रः, चौखाम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, 2016

५) व्यक्तिविवेकः - रेवाप्रसादद्विवेदी, चौखाम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, 2006

❑❑❑